

Spisovný jazyk
v dějinách
české společnosti

Dušan Šlosar
Radoslav Večerka
Jan Dvořák
Petr Malčík

BRNO 2009

OBSAH

© Dušan Šlosar, Radoslav Večerka, Jan Dvořák, Petr Malčík, 2009
© Host – vydavatelství, s. r. o., 2009

ISBN 978-80-7294-311-1

ÚK PdF MU BRNO	
Lokace: STUDOVNA	
Pr.č. 257	Sign. 1-13629

- Předmluva – 7
- 1/ Počátky písemné vzdělanosti na našem území. Latina a staroslověnština na Velké Moravě a v přemyslovských Čechách do konce 11. století – 9
- 1.1. Společenské předpoklady vzniku spisovného jazyka – 9
- 1.2. Prastaroslověnština – 12
- 1.3. Působení řečtiny na staroslověnštinu – 15
- 1.4. Staroslověnština moravské redakce – 18
- 1.5. Staroslověnština české redakce – 23
- 2/ Přípravné 12.–13. století – 31
- 3/ Rozmach spisovné češtiny ve 14. století – 46
- 4/ Doba husitská a pohusitská – 63
- 5/ Vyspělý jazyk humanistické epochy – 73
- 6/ Barokní regrese – 91
- 7/ Národní obrození – 103
- 8/ Přirozený rozvoj spisovného jazyka od čtyřicátých let 19. století – 114
- 9/ 20. století – 124
- 9.1. První polovina 20. století – 124
- 9.2. Druhá polovina 20. století – 130
- Základní literatura – 138
- Seznam zkratk – 140
- Biografický apendix – 141
- Jmenný rejstřík – 176

zprostředkované vlivy ve vzdáleném Rusku. Tradicí se čeština udržela ve Slezsku a na Slovensku, uplatňovala se tu zejména ve funkci administrativní; v obou těchto oblastech však byla postupně modifikována místními nářečnými prvky. Ve Slezsku se český administrativní jazyk udržel až do jeho rozdělení roku 1742. České barokní gramatiky inspirovaly kněze Jakuba Xavera Ticina k sepsání první gramatiky lužickosrbského jazyka. Vydal ji v Praze roku 1679.

LITERATURA:

- FLAJŠHANS, Václav: *Náš jazyk mateřský. Dějiny jazyka českého a vývoj spisovné slovnice*. 1. vyd. Praha: Česká grafická unie, 1924. 370 s. (zde s. 293–303).
- HAVRÁNEK, Bohuslav: Příspěvek k stylové diferenciaci českých spisů Jana Amose Komenského. *Slovo a slovesnost* 31, 1970, s. 306–312.
- HAVRÁNEK, Bohuslav: Vývoj spisovného jazyka českého. In: Hujer, O. (ed.): *Československá vlastivěda. Řada 2. Spisovný jazyk český a slovenský*. 1. vyd. Praha: Sfinx – Bohumil Janda, 1936, s. 1–144 (zde s. 64–78).
- HORÁLKOVÁ, Zdeňka: Slovní zásoba Komenského jako pramen národopisných poznatků. *Slovo a slovesnost* 31, 1970, s. 366–379.
- KNOP, Alois – PALLAS, Ladislav: Dějiny českého jazyka ve Slezsku. In: Knop, A. – Lamprecht, A. – Pallas, L.: *Dějiny českého jazyka ve Slezsku a na Ostravsku*. 1. vyd. Ostrava: Socialistická akademie, 1967, s. 3–41 (zde s. 17–41).
- KOSEK, Pavel: *Spojovací prostředky v češtině období baroka*. 1. vyd. Ostrava: Ostravská univerzita, Filozofická fakulta, 2003. 180 s.
- KOUPIL, Ondřej: *Grammatykáři. Gramatografická a kulturní reflexe češtiny 1533–1672*. 1. vyd. Praha: Karolinum, 2007. 329 s.
- KUČERA, Karel: *Jazyk českých spisů J. A. Komenského*. 1. vyd. Praha: Univerzita Karlova, 1980. 131 s.
- NĚMEC, Igor: Nová slova Husova a J. A. Komenského. *Slovo a slovesnost* 31, 1970, s. 313–324.
- NOVÁK, Jan Václav: Slovník česko-latinsko-německý Václava Jana Rosy. *Věstník České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění* 11, 1902, s. 155–169.
- ŠLOSAR, Dušan: Středník. In: Zand, G. – Holý, J. (eds.): *Tschechisches Barock: Sprache, Literatur, Kultur*. 1. Aufl. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1999, s. 33–42.
- VINTR, Josef: České gramatické myšlení v XVII. století. *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 43, 1997, s. 341–346.
- VINTR, Josef: Pravidla označování kvantity vokálů v barokní češtině podle „Brusu“ Jiřího Konstance z r. 1667. In: Karlík, P. – Pleskalová, J. – Rusínová, Z. (eds.): *Poeta Dušan Šlosarovi*. 1. vyd. Boskovice: Albert, 1995, s. 36–45.
- VINTR, Josef: Bible Svatováclavská. In: Kyas, V.: *Česká bible v dějinách národního písemnictví*. 1. vyd. Praha: Vyšehrad 1997, s. 211–225.

7/ Národní obrození

Vládní germanizační politika Marie Terezie a Josefa II., která měla za cíl vytvořit jednotný rakouský národ, jehož dorozumivacím jazykem měla být němčina, vedla k tomu, že čeština, vypuzená už z veřejného života, přestala být nástrojem vzdělávání. Česky se vyučovalo pouze na nižším stupni, na tzv. školách triviálních. Tato skutečnost sama mohla mít osudné následky pro spisovnou češtinu, mohla vést až k jejímu zániku. Naštěstí ovšem byly vládní záměry v rozporu s objektivními zákonitostmi společenského vývoje. Tuto politiku aplikovala totiž rakouská vláda v epoše, v níž docházelo k formování novodobých národů. Uvolněním feudálních pout se do větších měst, tehdy buď poněmčených, nebo dvojjazyčných, dostalo množství pracovních sil z venkova, který byl převážně český. K této důležité změně v národnostních poměrech se družil fakt, že společenský vývoj produkoval novou vrstvu městského obyvatelstva – inteligenci a drobnou buržoazii česky smýšlející. A proto nejenže nebyla dovršena vládní germanizace, ale naopak, začalo období nového vzestupu českého národního jazyka. Tento vzestup však nebyl ani rychlý, ani automatický; opíral se o cílevědomé úsilí zprvu málo početné vrstvy české inteligence, později však o stále sílící lidové masy vlastenecky smýšlející (a posléze přerostl v hnutí politické, demokraticky orientované).

Hlavním komunikačním prostředkem venkovských lidových vrstev byly teritoriálně diferencované dialekty. Ty však při styku příslušníků z různých oblastí, který byl teď možný, postupně začaly zvolna ztrácet své nejvýlučnější rysy: začal vývoj směrem k tzv. interdialektům. Období největší nářeční diferenciacie bylo tak už překonáno. Pokud užívaly češtiny městské vrstvy, byl to jazyk prosycený německými lexikálními prvky a kalky, funkčně přitom omezený na oblast všedního života. Ale od roku 1752 bylo na Tereziánské

vojenské akademii ve Vídeňském Novém Městě zavedeno vyučování češtině. Prvním učitelem tu byl Václav Michal Wiedemann. Od roku 1773 jej vystřídal Josef Valentin Zlobický. Ten však už roku 1775 odešel jako první učitel českého jazyka na vídeňskou univerzitu (v Praze se čeština přednášela teprve od roku 1793).

Obrozenské úsilí, jehož prvním cílem bylo vzbudit zájem o český jazyk, počalo edicemi zajímavých děl staročeské literatury a vydáváním tzv. obran — kratších či delších pojednání upozorňujících na bohaté kulturní tradice českého národa, na českou literaturu dřívějších epoch a na skutečné či domnělé přednosti češtiny.

Rozruch vzbudilo už vydání *Dissertatio apologetica pro lingua slavonica, praecipue bohemica* Bohuslava Balbína roku 1775. Šlo o spis už sto tři roky starý, vydal jej anonymně František Martin Pelcl. Tato edice byla ihned zakázána vládou, která soudila, že autorem je soudce, a viděla v ní podnět k selskému povstání. Pelcl však dokázal, že šlo o historickou edici, a *Dissertatio* byla uvolněna. Ve své vlastní „Předmluvě k laskavému čtenáři“, již uvedl edici *Přítod Václava Vratislava z Mitrovic* (1777), se Pelcl, obdobně jako autoři jiných obran, domnívá, že důležitou roli ve snahách obrozenců by mohla sehrát šlechta. Ale ukázalo se brzy, že tato společenská skupina není s to tento úkol splnit. Rozhodující úlohu nakonec sehrála skupina učenců, která si však prozíravě hledala spojence v širokých lidových vrstvách. Těm byly určeny edice zajímavých děl staročeské literatury, Krameriovy noviny, vydávané od roku 1789, i nově vznikající literární práce. Vůdčí postava první obrozenské generace Josef Dobrovský byl však skeptický co do možností dalšího rozvoje češtiny, protože ta přestala být, jak jsme už uvedli, nástrojem vzdělání. Ale přesto se toto úsilí nakonec setkal se zdarem, protože objektivní historické předpoklady byly na jeho straně.

Měla-li se však čeština vyrovnat jiným evropským jazykům, musela být uvedena do nových sdělných oblastí (z nichž byla v předchozím období vytlačena). K tomu bylo potřebí ustálit a kodifikovat spisovný jazyk. Zde se nabízela dvojí možnost: buď gramatickou normu abstrahovat z jazyka, jakým byly psány např. barokní homilie, dobové knížky lidového čtení, zápisy lokální povahy, nejstarší Rosenmüllerovy noviny, vycházející od roku 1719, apod., nebo kodifikovat jazyk děl starší české literatury, která tehdy vycházela v nových edicích hlavně přičiněním Františka Martina Pelcla a Františka Faustina Procházky. Tato druhá alternativa, tj. příklon k jazyku starému, odpovídala více duchu českého osvícenství, jak jej formuloval už Voigt: „V 16. století naši předkové povznesli jazyk na takový stupeň dokonalosti, že všichni učenci naší i cizích řečí musili při-

znat, že čeština v porovnání s jinými evropskými jazyky nezůstává za žádným z nich pozadu“ (*Effigies virorum eruditorum*, 1773–1775). Tento dokonalý jazyk se tedy měl stát východiskem kodifikace. Nej důležitější úlohu při ní sehrál Josef Dobrovský svou *Ausführliches Lehrgebäude der Böhmischen Sprache* z roku 1809, nejvýznamnějším opěrným bodem mu přitom byla nesporně *Bible kralická*.

Gramatika Dobrovského neměla mezi obrozenskými mluvnicemi chronologické prvenství; vyšla až po Tomsově *Böhmische Sprachlehre* (1782), Pelclových *Grundsätze der Böhmischen Grammatik* (1796) a po Jana Nejedlého *Böhmische Grammatik* (1804), avšak i tyto starší gramatiky byly koncipovány pod vlivem názorů Dobrovského. Proto rozdily v jejich pojetí spisovného jazyka jsou jen nepodstatné: Tomsova mluvnice nejvíce přihlíží k objektivnímu dobovému stavu jazyka (koncept je blízká mluvnici Doležalově), kdežto kodifikace Pelclova je nejkonzervativnější. Jazykový systém, který popisuje, v podstatných rysech vychází z literárního úzu starších dob, který autor znal z edic.

Dobrovského *Ausführliches Lehrgebäude* je opatřena úvodem, v němž autor dělí „slovanský“ jazyk v duchu obrozenských názorů na dvě skupiny „dialektů“; užívá však přesných dělidel, jež nampože platí dodnes: podoby prefixu *roz-* proti *raz-*, existence či neexistence epentetického *l*, zjednodušení skupiny *dl > l*, střídnic za **kř* a **gř*, podoby skupení *zv-* proti *gv-* a několika dalších znaků, mezi nimi předpony *vy-* proti *iz-*. Přípravou k práci na gramatice bylo Dobrovskému zpracování slovo tvorby ve spise *Die Bildsamkeit der Slavischen Sprache* (1799). (Toto dílo chápal Dobrovský také jako přípravu pro svůj *Německo-český slovník*.) Tato průprava se obrazila v *Ausführliches Lehrgebäude* velmi výrazně: čtyřsetstránková gramatika věnuje více než dvě stě stran slovo tvorbě, zbytek morfologii (devadesát stran) a syntaxi. Druhá verze, o deset let mladší (1819), nazvaná *Lehrgebäude der Böhmischen Sprache*, je stručnější, avšak sto čtyřicet stran věnovaných popisu utváření slov představuje stále ještě celou třetinu svazku. Tato zvláštní pozornost věnovaná slovo tvorbě byla pro další vývoj spisovného jazyka velmi důležitá, jak bude zřejmé dále [obr. č. 10 →].

V hláskosloví a v morfologii kodifikuje Dobrovský v podstatě úzus 16. století. Tam, kde docházelo v psaném jazyce ke kolísání (v případě změn *y > ej*, *é > í* a protetického *v-* před *o*), rozhoduje se pro podoby starší, tzn. příklání se ke stavu, jaký byl běžný v *Bibli kralické*. Neuzákonil však užívání dvojího *l*. A obdobně byl kodifikován archaický stav v tvarosloví. Mimo jiné byly stanoveny formy přechodníků, ačkoli přechodníky už z mluveného jazyka veskrze

	128		129
	Kuffisch. Schmeiß. Tuffsch. Patru.		5 Syn. Syn. Sohn. Filius.
			6 Doč. Decca, (Def.) Tochter. Filla.
			7 Brat. Brate. Bruder. Frater.
			8 Sestka. Sestca. Schwester. Soror.
			9 Muž. Muž. Mann. Vir.
			10 Žena. Žena, man. Weib. Uxor.
			11 Děwa. Dwač, hol. Mädchen. Puella.
			12 Malik. Chlapec, pa. Knabe, Uur. Puer.
			chole. br.
			(IX) 13

1) In der Kuffischen Sprache ist nicht wie das Schmeiß & das mir anstatt i gebrauchet worden wie das Pat. i, aber eigentlich wie das Österreichische Clapac zu lesen, magte die Wb. men, Wären, Clemata, die Österreichische Sprache den Indiant zu erklauden. Was in Klammern gesetzet ist, wie hier dab, und N. e. bez. ist unähnlich.	6) Elementisch dci, im Genitiv und Dativ dci, daher stürer dci im Nominatio gebildet sei' dt. So ist auch die Form märet von mäc entstanden.
2) Schmeiß dci und dci. N. b. wie et dem Wb. in Clafario steht, ist fehlerhaft.	7) Elem. brate und brar, ohne e.
3) Elem. ote. Im Clafario steht aber anstatt ote, weil man das e am Ende unrichtig auftrah. Es ist mir das Teutische & allein merba.	8) Elem. dciwa, dciwa, dciwa, dciwa. Im Clafario steht unter dem Elem. panna und dem dem Wb. decumta. Ceteris ist eigentlich eine Jungfer, und lequere das Föhretlein.
4) Elem. mal, matre, auch manfa.	9) Böhm. chlapec, nicht chlapet. Cich N. 3. Padolet, wie et anstatt pajolot lesen sollte.

Obt. 10: Ukázka slovníku z publikace Josefa Dobrovského *Literarische Nachrichten von einer Reise nach Schweden und Russland* (z. roku 1796); archiv Dušana Šlosara.

vymizely. (V oddíle „O syntaxi“ byla stanovena pravidla pro jejich užívání, zejména pravidla o shodě podmětů.) Tvary opisného pasiva už mají dnešní časovou platnost. Syntaktický oddíl pojednává o gramatické shodě, rekci a slovosledu. O souvětí je tu zmínka jen při vymezení významu spojky, jinak se gramatika souvětí syntaxi nezabývá.

Gramatická norma kodifikovaná Dobrovským byla všeobecně přijata, a to nikoli jen pro vědeckou autoritu svého tvůrce. Vyhovovala také dobové snaze po odlišení jazyka literárního od běžného mluveného úzu. Pokud se v literární praxi někdy vyskytovaly odchylky od ní, převažovala v nich spíše tendence k větší archaizaci než k sblížení s lidovou mluvou. Tento stav trval až do čtyřicátých let 19. století.

Ač syntax nikde kodifikována nebyla, přejala obrozenecká praxe syntax období humanistického, a to i s komplikovanou větnou stavbou a s dobovými latinismy jak slovoslednými, tak vazebnými. Lze tvrdit, že obrozenecká souvětí syntax (aspoň u některých autorů, např. u Palackého) znamená vyvrcholení syntaxe humanistické.

Za tohoto stavu neměly ve třicátých letech naději na úspěch pokusy Kollárovy a některých moravských obrozenců uměle sblížit spisovný jazyk se slovenštinou nebo s moravskými dialekty. Iniciátorem byl nesporně Kollár svou studií *Myšlenky o libozvučnosti vůbec, obzvláště československé* (1822). Za jeho „estetickou“ koncepcí stál pokus zavést do spisovné češtiny některé prvky slovenských dialektů a sblížit tak spisovný jazyk s tou podobou, jaké se užívalo mezi slovenskými evangeliky. Moravan František Dobromil Trnka svými *Povědky Slováků* (1831) a polemickou stáří *O českém jazyku spisovném* se snažil o totéž, ovšem se zaměřením na dialekty východomoravské. Byl však ostře odmítnut Jungmannem a Palackým. Vincenc Žák propagoval stejné názory spisem *Böhmishe Sprachlehre für Deutsche* (1842) a ještě později o reformu ve smyslu Kollárově usiloval jeho ctitel Cyril Kampelík.

Za obrození se také postupně přerodil český pravopis bratrský, zděděný z předchozí epochy, v pravopis novočeský. Jednak se postupně zbavil řady přežitků, které zbytečně komplikovaly grafický obraz češtiny, jednak došlo v typografické praxi k výměně staré gotické fraktury („šwabachu“) za renesanční antikvu.

Nejdříve bylo odstraněno psaní y po c a zavedeno diferencované psaní i nebo y po s a z, a to podle etymologie a morfologické analogie (tzn. místo *cyzý, tisýc, syn* — *cizí, tisíc x syn*; nom. pl. *psi*, ak. pl. *py*). Iniciátorem změny byl Dobrovský, propagátorem Václav Han-ka (*Pravopis český*, 1817). Spory mezi „ypsilonisty“ a „jotisty“, které kolem této záležitosti vznikly, byly rozhodnuty roku 1819. Se změnou fraktury za antikvu ve dvacátých letech souviselo odstranění spřežky ff a označování délky [f] diakritickým znaménkem, nikoli pomocí litery j. Tak se ovšem písmeno j uvolnilo pro označování konsonantu [j] a g, které mělo tuto funkci do té doby, mohlo označovat jen znělou veláru [g] a nemuselo být k tomu doplňováno diakritickým znaménkem (tedy místo *gegj, gramatika* — *její, gramatika*). Konečně na sklonku čtyřicátých let byly odstraněny další dva přežitky bratrského pravopisu, a to w (nahrazeno jednoduchým v, neboť toto písmeno už předtím přestalo označovat [u-] na začátku slova, psalo se už *ústa*, nikoli *vsta*) a au (nahrazeno podle výslovnosti grafickou ou). O zavedení posledních změn do praxe se zasloužil Josef Franta Šumavský tím, že ve svém dvoudílném *Německo-českém slovníku* (1844–1846) použil už této nové grafiky.

Interpunkce se v počátcích národního obrození téměř neliší od předchozího období: převládá tu princip pauzový. Avšak postupně, a je to především v literatuře naučné, se prosazují prvky interpunkce syntaktické. Projevuje se to ústupem nesyntaktických čárek uvnitř jednoduché věty, důslednějším oddělováním vedlejších

vět bez ohledu na jejich rozsah, postupným oddělováním přístavků a přechodníkových vazeb. Zde se nesporně projevuje vliv německého vzdělání obrozenecké inteligence: v němčině byl totiž proces syntaktizace interpunkce už pokročilejší. Na rozdíl od češtiny se také v gramatikách němčiny věnuje interpunkci teoretická pozornost. Tato tradice se tu datuje od Adelunga (1732–1806). Proces syntaktizace v češtině však ještě do konce obrození nebyl zcela dokončen a trval déle, protože byl spontánní. (Ani Zikmundova syntax z roku 1863 se ještě o interpunkci nezmiňuje.)

S tím, jak byla čeština postupně uváděna do nových funkcí, projevila se potřeba doplnit její slovní zásobu. Tento názor nesdělili všichni obrozenci; zejména příslušníci první generace byli odpůrci záměrného doplňování a věřili spíš v možnost postupného rozvoje lexika ve spontánní literární tvorbě. Avšak například překlady ze současné literatury evropských národů by se bez lexikálních neologismů neobešly. Proto mladší obrozenecká generace vedená Jungmannem vypracovala zásady a hierarchii, z jakých zdrojů a jakým způsobem doplnit lexikální mezery literárního jazyka a vytvořit jeho diferencované vrstvy. Absolutní přednost se přitom měla dávat obnovování zapomenutých staročeských slov, dále se měla do spisovného jazyka zařazovat slova lidových dialektů. Dalšími zdroji měly být jiné slovanské jazyky. A teprve tam, kde nezbývala jiná možnost, měla se tvořit nová slova odvozováním a skládáním. Jako poslední možnost se pak uvádělo „doslovné překládání“, jímž rozumíme kalkování. Všechny tyto možnosti se uplatnily, ovšem v nestejně míře a důležitosti.

Ze staré češtiny byla převzata skutečně řada slov, jako *celovati, doba, draha, chorý, ješitný, ladný, látka, matný, mohůtnost, přísudek, řešiti, touha, tvar, vazba* atd. Stala se jednak prostředky básnického jazyka, jednak doplnila terminologii různých oborů (často přitom prošla významovými posuny). Je příznačné, že řada slov (asi sto) se přitom do spisovného jazyka dostala z rukopisných podvrhů RKŽ, např. *blanka, hrot, jarý, nýti* atd.

Avšak teritoriální dialekty nesplynuly očekávání obrozenců: do spisovného úzu se dostal jen moravismus *dědina* a několik výrazů slovenských (které v době jazykové jednoty měly ještě povahu dialektismů), např. *zástava, znak, sklepení, stužka, zboj* apod. Je to dnes pochopitelné, protože víme, že dialekty mají menší míru úkonnosti než spisovný jazyk, a proto ani do terminologie, ani do stylisticky příznakových vrstev básnického jazyka přispět nemohly.

Zato přejímání z jiných slovanských jazyků se dalo v bohaté míře; jako zdroje se ovšem mohly uplatnit hlavně polština a ruština, pro-

tože jiné slovanské jazyky prožívaly obdobný obrozovací proces jako čeština. Už v překladech Puchmajerových se objevily původem polské výrazy *půvab, výraz, vzor, postřehnutí, zábava* apod., Jungmannova generace pak uvedla množství slov, především odborných, např. *dohad, okres, otvor, podmět, předmět, průzor, výmlat, vplyv, vztah, úbor, zjev* apod. Jungmann sám převzal ze slovníku Lindeho *dosah, dozor, obrád, obvod, opis, přidech, výkřik, výtisk* a mnoho dalších. Nebyla to samozřejmě jen slova tohoto slovo tvorného typu, ale bezformantovým deverbálním maskulinum jungmannovci při svém odporu proti dějovým jménům na *-ní* a *-tí* dávali přednost. Dále to byla slova *báje, úvaha, věda, výspa, vzájemnost* atd.

Ruština byla v samých počátcích obrození ještě jazykem méně známým, přesto i ona obohatila češtinu množstvím slov, hlavně básnických. Mnoho takových výrazů se dostalo do češtiny z *Literárních zpráv o cestě do Švédska a Ruska* Josefa Dobrovského (1796). Svůj spisek doprovodil Dobrovský seznamem 273 nejdůležitějších slov ilustrujících shody a rozdíly mezi češtinou a ruštinou. Tento seznam byl původně míněn jako recenze petrohradského slovníku všech jazyků světa z roku 1787, v němž Dobrovský shledal řadu chyb ve slovanském neruském materiálu. Tato „recenze“ se však po čase stala vítaným poučením o ruštině. Většina slov, která měla v ruštině znění odlišné od češtiny, byla později přejata, někdy s posunutým významem (k poetizaci nebo terminologizaci): *děva, nozdry, brvy, šije, vkus, šum, bol, trud, vesna, pyl, vzduch, žár, luh, rov, zeleň, vojín, lad, kyt* „velryba“, *syry, blahý, pěti* atd. Po tomto začátku byla přejímána další slova: *jařmo, topor, příroda, ženština, šumný, chrabřý, bodrý, unylý* atd. Dále příslovce *dlužno, nutno* apod. Ruského původu jsou dále slova jako *nápěv, příboj, průliv, odliv, prolev//průliv, promysl//průmysl, záliv, závod* apod. (většina se jich stala odbornými termíny). Hojně přejímání ze slovanských jazyků bylo (vedle skutečné potřeby) motivováno i snahou přispět ke sblížení slovanských jazyků v duchu dobových idejí [obr. č. 11 →].

Samostatná česká slovo tvorba se uplatnila ve velké míře. Díky spolehlivé opoře, jakou představoval popis české slovo tvorby v mluvnici Dobrovského, byly nové formace tvořeny v souladu se slovo tvornými zákonitostmi češtiny a rychle se ujímaly. Patřily k základním slovo tvorným typům (např. dějová jména mužského i ženského rodu bez formantu, podstatná jména slovesná, názvy vlastností se sufixem *-ost*, názvy míst s příponou *-ina* atd.) a pro speciální potřeby se využívalo i okrajových či zvláštních prostředků: přípony *-oun* (*orapoun*), *-ucha* (*poletucha*), *-oň* (*outloň*) atd.

slovinštiny, *hvozdík* z polštiny, podle pol. *modrzew* vytvořil *modřín*, *preslička* a *kaprad'* obnovil ze staré češtiny a samostatně pak tvořil názvy jako *rožec*, *slanorožec*, *nehtovec*, *knotovka*, *mydlíce*, *mandloň*, *bílojetel*, *štírovník*, *kokost*, *řeřišnice*, *zimostráz*, *stolístek* a stovky dalších slov.

Ještě větší fantazie bylo třeba užít při tvoření názvů zoologických. Tak například slovo *plameňák*, vytvořené Preslem, vzniklo na základě latinského názvu *flamingo*, který (zcela nahodile) připomíná německé slovo *Flamme* „plamen“ – a tento „překlad“ se stal základem nového slova. Nebo slovo *vorvaň*, laponského původu, v ruštině znamenající „rybí tuk“, přenesl Presl na jméno zvířete atd.

Celá tato etapa byla uzavřena pětidílným *Slovníkem česko-německým* Josefa Jungmanna. Byl vydán v letech 1834–1839, obsahoval 4689 stran a shrnoval dobovou slovní zásobu a slovní fond starší, zejména humanistické češtiny, to vše ovšem se silným omezením slov cizího, neslovanského původu. Vzorem byl Jungmannovi polský šestidílný slovník Samuela Lindeho, který vyšel v letech 1807–1814. Odtud také převzal Jungmann početnou řadu slov.

Protože už nestačil zpracovat slovník opačný, který plánoval také, postoupil svůj materiál Josefu Frantovi Šumavskému a ten z něho zpracoval dvoudílný *Deutsch-böhmischer Wörterbuch* a vydal jej v letech 1844–1846.

Tak byla zároveň uzavřena obrozenecká epocha, v níž měla filologie primární a privilegované postavení mezi vědními obory, epocha, která znovu uvedla češtinu do všech funkcí kulturního jazyka, a postavila ji tak po bok ostatních evropských jazyků.

Je pozoruhodné, že už na konci třicátých let pronikly do nově konstituovaného chorvatského spisovného jazyka lexikální bohemismy. Nešlo o proces spontánní, nýbrž o záměrné lexikální obohacování jinojazyčnými prvky. Slova tehdy přejatá, jako *časopis*, *dosljedan*, *obred*, *obzor*, *okolnost*, *opseg*, *pokus*, *predmet*, *prevaga*, *podneblje*, *skromnost*, *slog*, *stupanj*, *učinak*, *ustav*, *zavod* ad., z velké části zdomácněla a drží se ve spisovné chorvatštině dodnes.

Kromě toho Ljudevit Gaj při reformě a unifikaci chorvatského pravopisu navrhl zavést podle češtiny písmena s diakritickými znaménky: *č*, *š*, *ž*, *l*, *ň*, *d'*, *g'* [dž]. Jeho návrh v úplnosti realizován nebyl, ale písmena *č*, *š*, *ž* se ujala (uzákoněna 1836). Navíc bylo z češtiny převzato *ě*, ale toto písmeno bylo po čase opuštěno a nahrazeno *je/ije*. Po vzoru Chorvatů převzali pak českou diakritickou grafiku i Slovinci (roku 1848).

To byla první vlna vlivu češtiny na slovanském Jihu. Později následovaly další, ale o těch se zmíníme až v následující kapitole.

LITERATURA:

- FLAJSHANS, Václav: *Náš jazyk mateřský. Dějiny jazyka českého a vývoj spisovné slovnice*. 1. vyd. Praha: Česká grafická unie, 1924. 370 s. (zde s. 304–337).
- HAUSER, Přemysl: *Tvoření podstatných jmen v době národního obrození*. 1. vyd. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, 1979. 200 s.
- HAVRÁNEK, Bohuslav: *Vývoj spisovného jazyka českého*. In: Hujer, O. (ed.): *Československá vlastivěda. Řada 2. Spisovný jazyk český a slovenský*. Praha: Sfinx – Bohumil Janda, 1936, s. 1–144 (zde s. 79–106).
- JEDLIČKA, Alois: *Josef Jungmann a obrozenecká terminologie literárněvědná a lingvistická*. 1. vyd. Praha: Česká akademie věd a umění, 1949. 106 s. + přílohy.
- JONKE, Ljudevit: *Čeští jeziční elementi u hrvatskosrpskom književnom jeziku*. In: Jonke, L.: *Književni jezik u teoriji i praksi*. 2. izd. Zagreb: Školska knjiga, 1965, s. 151–163.
- KAMIŠ, Adolf: *Slovní zásoba české publicistiky 18. století*. 1. vyd. Praha: Univerzita Karlova, 1974. 128 s.
- MACHEK, Václav: *Česká a slovenská jména rostlin*. 1. vyd. Praha: Nakladatelství ČSAV, 1954. 366 s.
- ORZEŚ, Teresa Zofia: *Zapozyczenia polskie w słowniku Jungmanna*. Wrocław – Warszawa – Kraków: Wydawnictwo PAN, 1967. 126 s.
- PELCL, František Martin: *Akademische Antrittsrede über den Nutzen und Wichtigkeit der Böhmischen Sprache. Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity*, H 23–24, 1988, s. 71–94.
- RYBA, Jakub Jan: *Počáteční a všeobecní základové ke všemu Umění hudebnímu*. 1. vyd. Praha: Karel Wiljm Enders, 1817. 94 s. (posthumně; rkp. 1800).
- SLAVÍK, Bedřich: *Od Dobnera k Dobrovskému*. 1. vyd. Praha: Vyšehrad, 1975. 336 s.
- VINTR, Josef – NEWERKLA, Stefan Michael: *Počátky výuky českého jazyka na vídeňské univerzitě. Český jazyk a literatura* 54, 2003–2004, 5, s. 237–241.
- VINTR, Josef – PLESKALOVÁ, Jana (eds.): *Vídeňský podíl na počátcích českého národního obrození. Wiener Anteil an den Anfängen der ischechischen nationalen Erneuerung*. 1. vyd. Praha: Academia, 2004. 455 s. + přílohy.

8/ Přirozený rozvoj spisovného jazyka od čtyřicátých let 19. století

Díky úsilí obrozenců byla spisovná čeština postupně uváděna do všech funkcí, které plní moderní evropský jazyk, tj. nejen do literatury, ale i do vědy, do publicistiky, zčásti také do středního školství a do vnitřní administrativy. V souhlase s tím podstatně vzrostl počet aktivních uživatelů spisovného jazyka: spisovná čeština už nebyla jen exkluzivní záležitostí vědců a milovníků literatury, nýbrž stala se obecně rozšířeným nástrojem společenského styku a také prostředkem politického zápasu obrozeného národa. Na sklonku století pronikla i do univerzitní výuky.

V oné době se spisovný jazyk začíná vyvíjet spontánně podle svých vnitřních vývojových zákonitostí. Důsledkem toho je, že se jazykový úzus v některých jevech odchyluje od dosavadní kodifikace, která byla, jak jsme viděli, uměle založena na jazyce dřívějších epoch. Tato skutečnost dává tušit, že se v úzu začíná konstituovat útvar, který nakonec vykrytalizoval v dnešní hovorovou češtinu.

V Čechách v druhé polovině století začíná asi proces částečné nivelizace teritoriálních dialektů, jejímž výsledkem byly pak v následujícím století interdialekty. Na Moravě dochází k takovému vývoji s jistým zpožděním, způsobeným jednak méně pokročilým společenským vývojem, jednak větší pestrostí a diferencovaností dialektů, danou větší vzdáleností od středočeského centra.

Česká obrozenecká poezie se v počátcích, v období popisovaném v předchozí kapitole, snažila dohnat dávno minulou rokokovou módu poezie anakreontské a počínaje družinou Puchmajerovou napodobovala vzory francouzské, polské a německé. Díky tomu úsilí o vytvoření českého básnického stylu vystačilo s dosavadní slovní zásobou. Všichni autoři se však s tímto typem básnění nespokojili; např. Milota Zdirad Polák se ve své *Vznešenosti přírody* pokusil o inovaci básnického jazyka zaváděním lexikálních neologismů. To

sto tak daleko, že ke knižnímu vydání pak připojil „Vysvětlení některých slov pro začátečníky“, které obsahuje hlavně výklad básnickových lexikálních kreačí, slov jako *bezдно, černý, dalekohled, hrubolátný, lepotvorý, měkoběh, mlhohvězda* apod. Na konci tohoto seznamu upozorňuje na některé významné slovo tvorné typy: jména se sufixem *-ina* (*dálenina, jezeřina, močálina, rozsedlina*), *-iště* (*kamenišťe, modřiště*), *-o* (*bělo, jasno; černomodro, jednostejno*) a složeniny (*čarobrný, květořící, mlhostříbro, světokoule* atd.). Není náhoda, že většina těchto neologismů jsou slova čtyřslabičná; ta totiž Polákovi dovolovala zpestřit rytmus jeho veršů (v protikladu k fádánímu dovoloval předchůdců) tím, že umožnila spojovat dvě stopy v jeden celek. Ale ani zde ještě nešlo o vyjádření prožitků či nových myšlenek, těžším tu byla jazyková forma sama.

Nový básnický jazyk, opřený o jiné tvárné principy, začíná teprve Máchou. Máchův jazyk nevybočuje nijak nápadně z úzu své doby hláskoslovně ani tvaroslovně. Dokonce i lexikální neologismy tvoří Mácha stejným způsobem jako jeho současníci (*ledochladný, stříbrobledý, tajuplný, bělobledý, rudějasný; otčina, hustina; vlastenec, zřelenc* atd.). A přece jeho verše ani dnes neznějí dutě rétoricky jako básně Polákovy či Kollárovy. Je to proto, že Mácha jako první dovedl běžných dobových prostředků využít novým způsobem: zvukové hodnoty jazyka mu neslouží jen k pouhému lexikálnímu sdělení, nýbrž jsou mu samostatným tvárným prostředkem. Jeho eufonie snad v něčem navazuje na poezii barokní, ale přitom dosahuje účinně do té doby v české poezii neznámých. Kromě toho uvolněním sémantického vztahu mezi větnými dvojicemi, jehož prostředkem je buď jen slovosled (*v krajinu tichou; v růžovou vzplanula zář*), nebo transpozice (*šero hor; hvězdný svit* — místo *šeré hory, hvězdy svítí* apod.), dosahuje významových odstínů neurčitosti, které dávají možnosti volnější, emocionální významové interpretace [obr. č. 12 →].

Od tohoto básnického jazyka pak už vede přímá cesta k poezii Hájkově a Nerudově, která ovšem toto dědictví rozvíjí dále, především aktualizací sémantické stránky. Neruda přitom využívá zejména kontrastu tradičních poetismů s lexikem lidovým z pražského mluveného jazyka. Máchovská eufonie přitom ustupuje do pozadí. Tu naopak později rozvíjejí lumírovci, pro něž je dominantou básnického jazyka právě větná melodie.

Vývoj spisovného úzu lze sledovat i na jazyce prózy. Jako zvlášť názorný příklad nám poslouží vývoj jazyka Josefa Kajetána Tyla.

Tyl vydával své povídky ve třicátých letech původně časopisecky, roku 1844 pak sám připravil knižní vydání ve svých sebraných spisech. Toto vydání se jazykově v mnoha ohledech liší od původní

Byl pozdnj wečer — prwnj mág —
 Wečerj mág — byl lásky čas.
 Hraliédin zwal ku lásko hlas,
 Kdo borowy zawáněl hág.
 O lásko koptal tichý mech;
 Kwětauj strom lhal lásky žel,
 Swan lásku slawjk rúžl júl,
 Růžinu genil wonny wderch.
 Gezero hladké w křowjeh stiných
 Zwačelo lenně taguý bol,
 Břeh go objímal kol n kol;
 A slunce gasná swětá giných

*Byl pozdnj wečer - prwnj mág
 Wečerj mág - byl lásky čas.
 Hraliédin zwal ku lásko hlas
 Kdo borowy zawáněl hág.
 O lásko koptal tichý mech;
 Kwětauj strom lhal lásky žel,
 Swan lásku slawjk rúžl júl,
 Růžinu genil wonny wderch.
 Gezero hladké w křowjeh stiných
 Zwačelo lenně taguý bol,
 Břeh go objímal kol n kol;
 A slunce gasná swětá giných*

Obr. 12: První verše básnické skladby Karla Hynka Mácha *Máj* v grafické podobě jejího prvního vydání (z roku 1836) a autorova rukopisu; rukopis převzat z publikace *Máj, básně*. Věrný snímek původního rukopisu básně *Máj* s původním textem dra Václava Flajshanse z roku 1916.

časopisecké verze. Celkově je možno rozdíly charakterizovat jako projev ústupu neživotných, knižních prostředků.

Rozdíly lze pozorovat i v tvarosloví; ustupují tvary lok. pl. typu *po domích*, 3. os. sg. i pl. préterita s tvary slovesa *býti*: *praotcové jsou bývali*; *po česku byl jest vychován* atd. Zvlášť výrazné jsou ovšem úpravy syntaktické, řada archaických spojek je odstraňována a užívání dalších se omezuje, např. místo *leč* se častěji objevuje *ale*, místo *an* spojka *že*, místo podoby *nobrz* znění *nýbrz*, místo přípustkového *jak-koliv* spojka *ačkoliv* atd. Dále Tyl odstraňuje archaické konstrukce, např. místo *sotva že ji bylo dechu nabýti* píše *sotva že mohla dechu nabýti*; konstrukci *Všechnu národní sílu v něm uhaslou býti soudíte?* nahrazuje vedlejší větou: *Myslíte, že v něm všechna národní síla již vyhasla?* Tyl také odstraňuje neživé genitivní reke sloves (místo *zdržuje dvou jiných podob — držoval dvě jiné podoby*) a přebujelé přechodníkové vazby nahrazuje vedlejšími větami.

Přesvědčivým jevem svědčícím o zživotnění spisovného jazyka jsou Tylovy úpravy slovosledné. Přirozený slovosled výdechový a významový vítězí nad neživotnými už zásadami přejatými ze staršího jazyka. Např. stará verze *Oči se mu slzami zaplnily a po chvílce hlasem nad míru jemným znovu mluvíti začal* je přepracována takto: *Oči se mu naplnily slzami a teprve po chvílce začal hlasem nad míru jemným dále mluvíti*. Příklad na přestavení příklonek: místo *Potom vůkol po nebesích se ohlížel — Potom se vůkol po nebesích ohlížel*.

V této době se totiž úsilí o jazykovou exkluzivitu slovesného projevu dostávalo do rozporu s požadavky uměleckými. Zejména při

stylizaci dialogů v povídkách se soudobou tematikou začínal být dosavadní knižní jazyk překážkou. Tuto skutečnost pochopili umělci často proti požadavkům soudobé historizující jazykové teorie. Vystihl to Tyl ve své recenzi povídky Antonína Marka: „Celá věc se lehounce čte a četla by se ještě lehčeji, kdyby v ní sem tam přirozenější rozmluva panovala, taková totiž, která se (ovšem dle esthetického požadování) skutečně udáti, ale ne taková, kterouž jen grammatikář napsati může. V tu chybu zabíhají u nás ovšem také jiní spisovatelé, zvláště když chtějí něco pěkné napsati [...]. Jest již věru potřeba, abychme se na širém poli beletristiky z jistých mluvnických, ouzce jen dle starého kronikáře urobených okovů vymknuli a lehounce, nenuceně, přirozeně mluvíti se naučili.“ Tyl si nakonec vysloužil ocenění svých jazykových kvalit, ale nikoli u současníků: Jungmann a Vocel měli dílčí výhrady, jen Sabina přijímal jeho jazyk bez výhrad. A pak jej ovšem vysoce hodnotila další generace (Havlíček a Neruda): další vývoj spisovného jazyka mu totiž dal jednoznačně za pravdu.

Přitom Tyl (stejně jako Mácha) zůstával plně v mezích spisovného jazyka: ani v jazyce postav, tím méně v jazyce autorském, nepřešel na půdu útvaru odlišného — do jazyka lidového. Tento průkopnický krok učinila Božena Němcová.

Němcová byla dobrou znalkyní lidového jazyka a zejména dobře byla obeznámena s českým dialektem severovýchodním — mluvou své babičky a svého dětství — a pak s dialektem chodským. Němcová dokonce poskytla prvnímu českému dialektologu Šemberovi základní údaje o nářečí Chodska, zčásti i o severovýchodních Čechách. Přitom užívání lidových prvků není u Němcové bezděčné. Je to jasně vidět na skutečnosti, že v prvních svých prozaických dílech píše ještě dobovým standardním spisovným jazykem. Až teprve od druhého svazku jejích *Národních báchorek a pověstí*, zcela zřetelně však od třetího svazku, který vyšel roku 1846, se její jazyk mění. Část dobové kritiky tuto změnu přijala s nepochopením. A přece to byl počátek moderního jazyka novočeské prózy, jak vidíme pak přesvědčivě na jazyce *Babičky*. Lidové prvky v jazyce *Babičky* mají většinou lokální zabarvení severovýchodočeské; jsou to rysy jazyka, s nímž se Němcová seznámila za svého dětství. Jsou to odchylky v samohláskové kvantitě, ve slovtvorbě, ale zejména prvky lexikální, jako *bandory* „brambory“, *opatek*, *svečerčvat se*, *taška* „štouchnutí“, *zastydnout se* „zastydět se“ apod.

V pozdější době se užívání dialektismů v próze jako prostředků charakterizujících postavy nebo prostředí šíří a vrcholí pak v realistické próze konce století.

Obdobnou úlohu při zživotňování a modernizaci jazyka, jakou sehráli Tyl a Němcová v próze a Mácha v poezii, měl v jazyce české publicistiky Karel Havlíček Borovský. Jeho podíl nespočívá pouze v syntaktickém zživotnění publicistického jazyka, ale také v oblasti lexika. I když Jungmannova generace nakonec upustila od puristicky motivovaného nahrazování vžitých internacionálistů slovy domácího původu, přece jen při pojmenování nových skutečností dávala přednost slovům derivovaným z domácích základů či kalům cizích pojmenování. Havlíček toto stanovisko však nerespektoval a ve své publicistice plně využíval přejatých slov. Byla to v první řadě slova původu řecko-latinského, jako např. *absolutismus, demokracie, federace, hegemonie, kompromis, legitimní, opozice, propaganda, taktika* atd. Dále to jsou slova francouzská: *debata, etiketa, intrikovat, naivní, pikantní, rafinovanost, riskovat, žoviální* a v menší míře (i v částečném rozporu s dobovými tendencemi) i slova původu německého: *havíř, rathaus, balast, šlendrián, špicl*. V menší míře přejímá slova z jiných jazyků. Tyto přejímky, zvláště pokud jsou nové, Havlíček ve své publicistice často vysvětluje českými ekvivalenty či parafrázemi a tak přispívá k jejich zdomácnění. Tak se Havlíček zasloužil o zmenšení lexikální izolace češtiny vůči jiným jazykům, neslovanickým i slovanským, a o rozšíření výrazových a stylistických možností publicistického jazyka. Toto výrazivo cizího původu zčásti slouží i k vytváření citových postojů k pojmenovávaným skutečnostem u čtenářů. Tak se stává Havlíček zakladatelem moderního českého publicistického jazyka.

V druhé polovině 19. století pokračují terminologizační snahy. Postupně bylo kodifikováno názvosloví soudní a právní (*Juridisch-politische Terminologie für die slawischen Sprachen Österreichs. Deutsch-böhmische Ausgabe*, 1850), terminologie ekonomická, hudební a tělocvičná. Hudební terminologii shrnujícím způsobem zpracoval Jan Nepomuk Škroup (1850). České termíny samy v tomto souboru jsou však dílem Jana Josefa Čejky, Škroupův originál byl napsán německy. Názvosloví tělocvičné bylo vybudováno díky Tyršovi jako zvláště promyšlená soustava, která dovolovala stálé doplňování; typické slovtvorné modely, které mají jednoznačný význam (dějová jména typu *vis*, deverbální adverbia typu *skřímno*, prefigovaná slovesa typu *roznožiti* apod.), dovolují plynulé doplňování soustavy i v pozdější době. Velký význam mělo také vypracování školského terminologického slovníku (*Německo-český slovník vědeckého názvosloví pro gymnasia a reálné školy*, 1853), protože umožnilo šíření kodifikované terminologie mezi široké vrstvy obyvatelstva.

Nastíhání lexikální rozvoj, zvětšování stylistického rozpětí jazyka, vývoj frazeologie a fakt, že se úzus v některých aspektech vzdaloval prvoobrozené kodifikaci, podnítily kritické hlasy, které hodnotily dobový přirozený rozvoj češtiny jako úpadek. Tyto hlasy zesílily od sedmdesátých let. Úpadek se podle dobových názorů projevoval ve skutečnosti, že čeština měla řadu vazeb a frazeologických obrátů shodných s němčinou (i jinými evropskými jazyky) a lišila se jak od češtiny humanistické, tak od lidových nářečí, která byla v duchu romantizujících názorů hodnocena jako ryzí útvary, jako druhé kritérium jazykové správnosti (vedle jazyka starého, především humanistického).

Tyto názory a zároveň návody na odstranění nežádoucích prvků z lexika, frazeologie a syntaxe se objevily především v trojím vydání tzv. maticího *Brusu* (1877, 1881, 1894), příručky jazykové správnosti (názvem navazovala na Konstancův spis *Lima linguae bohemicae*). Podle této knihy jsou pak obdobné tendence v oblasti jazykové kultury nazývány brusičstvím.

Co bylo motivem k vydání *Brusu*? Komise, která příručku sestavila, o tom píše: „Spisovatelé naši, nabyvše při posavadním zřízení škol našich větším dílem nedostatečné znalosti jazyka svého a přijímající vědomosti obecné [...] jazyky cizími, zejména německým, přelévají myšlenky cizí v řeč naši obraty cizími, jež přečasto duchu jazyka našeho docela se přičí. Obraty takové opakující se častěji dobývají si za nedlouho jakéhosi práva občanského, a tak jazyk náš každým dnem se poskvřňuje a zohyzduje cizotou.“ O kritériích správnosti pak tento *Brus* tvrdí: „[...] aby měřidlem správnosti jazykové byla spisovná řeč starších dob až do času Komenského, zejména tedy čeština klasická tak řečená, avšak i mluva obecná lidu československého, a kde ta nestačí, i analogie ostatních jazyků slovanských.“

Brus měl dvě části: tvarosloví a slovník. V tvarosloví platila za kritérium historická autentičnost tvarů, i když byla v rozporu s územ. Tak např. předepisoval se genitiv *mole, motýle* apod., slovo *týden* se mělo skloňovat *těhodne, těmudni*, jména typu *kost* měla na konci mít měkkou souhlásku, tedy *kost, ctnost*, jména typu *Tomšů* se měla skloňovat, tedy gen. *Tomšova, dat. Tomšovu* atd.

Ve slovníku byly nejčastěji vytýkány kalky z němčiny a jiných jazyků: zamítá se předložka *během, díky*, vazby *jedná se o něco, to se nedá číst* apod. Z lexikálních jednotek se za nežádoucí označuje slovo *nápad*, slovesa *obdivovati něco, podmiňovati, předpokládati*, adjektiva *přinoletý, vlastnoruční* atd. Ale i slova, u nichž nebylo lze předpokládat cizí původ, byla zamítána, pokud nebyly doklady o jejich užívání ve starém jazyce, např. sloveso *ličiti* „klást nástrahu“, *podceňovati*,

adjektivum *kyžený*, číslovka *milionty* apod. Tato část také opravovala slovesné rekce; doporučovala vazby *bráníti čeho, čekati čeho, mstíti čeho, dlužiti se v něco* apod.

Příručka Františka Bartoše s názvem *Rukověť správné češtiny* (1891) brojí proti germanismům skutečným i domnělým, zastává se konzervativních podob a konstrukcí. Před jeho přísnými požadavky neobstál ani jazyk pohádek Boženy Němcové, kde nachází desítky chyb jako *navečer* místo *večer*, *začal zpívat* místo *zazpíval si*, *obřady byly skončeny* místo *bylo po obřadech* atd. Bartoš proto doporučuje, aby jazyk těchto pohádek byl v nových vydáních upravován.

Strážce jazyka, jenž jest zároveň Bruslem jazyka českého Karla Vorovky z roku 1896 je obsáhlý slovník tzv. kazimlůvů, jimiž autor rozumí především germanismy (*za každou cenu, to se nedá změnit, to není k vydržení* ad.) a chyb morfologických a syntaktických. Proti ostatním obdobným příručkám však je méně konzervativní.

Jak vyplývá z uvedených ilustrací, úsilí brusičů vyznělo většinou naprázdno, protože nerespektovalo přirozený vývoj jazyka a živý úzus.

Gebauerova mluvnická kodifikace (*Mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské I–II*, 1890) se postavila proti málo kvalifikovaným brusičským snahám a vytvořila kodifikační základ pro dlouhé další období. Na ní se v podstatě zakládají školské učebnice až do období druhé světové války. Po autorově smrti (1907) vydávali její další verze jednak Václav Ertl, jednak František Trávníček.

V této mluvnici se současný stav vykládá jako výsledek historického vývoje, ovšem hlouběji poznaného. Toto pojetí je nejzřetelnější v hláskosloví, kde se po stanovení inventáře hlásek vypočítávají všechny historické změny, jimiž tyto hlásky mohly projít. Obdobně je tomu v tvarosloví, kde se deklinační paradigmatata stanovují podle někdejší kmenotvorné hlásky (jako samostatné vzory platí i typ *syn, host, máti* atd.). Avšak historický přístup přinesl i pozitivní hodnoty: popis hláskosloví je mnohem zevrubnější než v kterékoli dřívější gramatice, tvaroslovný popis se vyrovnává se všemi nepravidelnostmi a výjimkami.

Gebauer sice vyvozuje soudobé spisovné tvary z jejich historického vývoje, ale přihlíží i k dobovému živému úzu. Proto odstraňuje např. uměle zaváděnou měkkost posledního konsonantu u jmen typu *kost*, kterou prosazovali brusiči, deklinaci *týden, týdne* nahrazuje neživotné tvary typu *téhodne*, uzákonňuje skloňování posesiva *její, jejího*, naopak neuznává uměle zaváděné skloňování příjmení typu *Tomšů* atd. V tvarosloví běžně uvádí tvaroslovné dublety (živé uzuální formy přitom někdy označuje jako „novotvary“), připouští však koexistenci historických a živých tvarů.

Popis slovtvorby (zvané „kmenosloví“) je naopak kusejší a méně důsledný. Jeho slabinou je, že není rozvržen důsledně ani podle formálních, ani významových hledisek: podle významu jsou uvedeny tři kategorie, a to přechylování, tvoření deminutiv, tvoření komparativů a superlativů, dále se však probírají formace podle znění formantu, tedy např. jména vytvořená příponou *-a*, příponami obsahujícími *n, r* atd.

Gebauerova syntax pojednává jak o syntaktických funkcích slova a tvarů, tak o větných členech a o souvětí. V tomto oddílu je Gebauer poměrně archaický; doporučuje např. udržování genitivních slovesných rekcí, archaických funkcí infinitivů (jako např. *Oheň je dobrý se zahřátí*). Na druhé straně odmítá např. vazbu akuzativu s infinitivem. Syntaktická část však znamená také pokrok v metodě popisu.

Kromě školských učebnic byla na Gebauerově kodifikaci založena také první obecně závazná *Pravidla českého pravopisu*, která vyšla roku 1902. (Na rozdíl od dnešních pravopisných příruček obsahovala také poučení o morfologii.) Pravidla pozdějších vydání jsou v lecčems konzervativnější než vydání první: předepisují např. už neživé střídání kvantity při odvozování (*dohlížitel, najimatel, rozvažel, říkadlo, rysovaldo* apod.), omezují deklinační kolísání mezi typy *duše* a *kost* atd. (Obráží se v tom snaha zavést do jazyka přímočarou pravidelnost a ta je důsledkem oživení brusičského pojetí správnosti, ke kterému došlo po Gebauerově smrti; o tom viz v následující kapitole.)

V tomto období se také udál první pokus o popis kultivované výslovnosti. Představuje jej spis Josefa Durdíka *Kallilogie čili O výslovnosti* (1873). Byl to důležitý krok, protože do té doby si gramatiky výslovnosti nevšímaly a úzus byl velmi neustálený: pronikaly tu často krajově zbarvené podoby, hovorové zjednodušování souhláskových skupin apod. *Kallilogie* byla šíře založená a všímala si i jiných složek jazykové kultury, např. i kultivovaného uměleckého přednesu.

Méně zdařilý byl pokus o shrnutí slovní zásoby v celé šíři. Podnikl jej František Štěpán Kott dílem nazvaným *Česko-německý slovník* (1878–1906). Tento slovník však trpěl nedostatkem lexikografické teorie, nadto byl několikrát doplňován, takže abecední řazení se dvakrát opakuje a tři svazky dodatků mají každý samostatné řazení a nadto obsahují na konci přiřazené další dodatky. Tento slovník proto neměl výraznější vliv na úzus.

Výrazné nářeční diferenciaci 19. století věnoval jako první pozorost Alois Vojtěch Šembera (*Základové dialektologie československé*, 1864), moravským dialektům pak podrobněji František Bartoš (*Dialektologie moravská*, I 1886, II 1895; *Dialektický slovník moravský*, 1906).

Ale teprve na sklonku století nabrala česká filologie sílu a odvahu odhalit falza *Královédvorského a Zelenohorského rukopisu* (Antonín Vašek už v roce 1879, pak Jan Gebauer 1885).

Toto období tedy přineslo lexikální obohacení spisovného jazyka, postupné konstituování hovorové češtiny a spontánní vývoj spisovného jazyka, který byl někdy v nesouladu s dobovou jazykovou teorií. V jeho závěru pak byla norma spisovné češtiny díky Gebauerovi moderněji a adekvátněji zpracována. S tímto dědictvím vstupoval spisovný jazyk do 20. století.

Po první vlně lexikálního vlivu obrozené češtiny na chorvatštinu, kterou jsme konstatovali v předchozí kapitole, následovaly v našem období další. Po roce 1848 se tu objevila další česká slova, většinou prvky terminologické povahy: *bajoslovan, bodar, dotičan, dražba, ličiti, ličilo, obrazac, odraz, ploha, podlost, pojam, prednost, prijam, prirodopis, smjer, snimak, sustav, tlak, tlakomjer, uloga, ustroj, važan, živalj*. V 19. století se užívalo ještě několika dalších (*bilina, dostatak, objam, slučenina*), ale nakonec vyšla z úzu. Jsou zachycena spolu s jinými v *Njemačko-hrvatském rječniku* Bogoslava Šuleka, původem Slovák, působícího v Chorvatsku.

V sedmdesátých letech příliv bohemismů do spisovné chorvatštiny pokračoval. Jsou zaznamenány ve slovníku *Rječnik znanstvenoga nazivlja* (1874), který vznikl jako dílo chorvatských vědců, Bogoslav Šulek byl však jeho hlavním redaktorem. Vzorem k tomuto dílu byl *Německo-český slovník vědeckého názvosloví pro gymnasia a reálné školy* (1853). Z této třetí fáze přejímání českých slov do chorvatštiny se však zachovalo poměrně nejméně: *dojam, dopjev, kisik* „kyslík“, *tuha, uzajamnost, vodik*. Mnoho z nich po krátkém užívání v 19. století zaniklo. Bylo to především proto, že Šulek tu v praxi nedbal důsledně své teoretické zásady, že bude slova přejímat jen tam, kde nenalezne vhodné slovo domácí (ať už staré nebo nářeční). A tak se např. české *dira* nemohlo udržet v konkurenci s běžně užívaným domácím *rup*, podobně *hvost* — *rep, vraska* — *bora* atd. Další příčina byla v tom, že vývoj jazyka směřoval ke sblížení s novoštokavskou srbsštinou a jejím představitelům, „vukovcům“, byly bohemismy cizí. V terminologii totiž dávali přednost internacionalismům a rusismům. Další vývoj pak redukoval bohemismy v chorvatštině asi na dnešních sedmdesát.

Patrně v našem období proniklo několik slov českého původu i do rakouské němčiny a některá se pak rozšířila i dále. Jsou to výrazy jako *Schmetten* „smetana“, *Powidel, Klobasse, Kren, Sliwowitz/Slibowitz, Tuchent* „duchna“. Byl to výsledek působení českých řemeslníků a jiných pracovníků v německém prostředí.

Ve druhé polovině 19. století došlo také ke kulturním a hospodářským stykům našich zemí s Bulharskem. Protože obroda českého jazyka byla v té době pokročilejší, mohla za této situace čeština vykonávat vliv i zde, a to zejména v oblasti terminologické různých oborů. V bulharštině se objevily bohemismy *glaska, samoglas-ko; vodoraven, kiselina; kvasinki, slad; vlak, železnica, železničar; chazena, cvički*. Nejvíce českých prvků proniklo nesporně do terminologie truhlářské: *vložka, dlab, zlodejka, sekač, morská pjana* atd. To byl odraz skutečnosti, že ředitelem první bulharské odborné školy truhlářské byl Čech; prostřednictvím školy se pak tato terminologie rozšířila obecně. Avšak výrazy jako *lajsna, zajtna, rašpla, špachtla, flunka* apod. naznačují, že značnou roli tu měl i přímý styk mluvčích, zprostředkovaný českými řemeslníky, kteří v Bulharsku pracovali. Tato druhá vrstva představuje totiž převážně výrazy slangové povahy. Do bulharštiny pak pronikly i některé prvky Tyršovy terminologie tělocvičné (*vážmach, klek, stojka*). Většina z těchto přejímek (kromě výrazů slangových a několika dalších) je v živém úzu dodnes.

LITERATURA:

- BARTOŠ, František: *Rukověť správné češtiny*. 1. vyd. Telč: Emil Šolc, 1891. 101 s.
Brus *Jazyka českého, který sestavila komise širším sborem Matice české zřízená*. 3. vyd. Praha: J. Otto, 1894. 471 s.
DURDÍK, Josef: *Kallilogie čili O výslovnosti*. Praha: Theodor Mourek, 1873. 120 s.
GREPL, Miroslav: Vývoj spisovné češtiny za obrození a jazyková theorie *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity*, A 6, 1958, s. 74–87.
HAVRÁNEK, Bohuslav: Jazyk Máchův. In: Havránek, B.: *Studie o spisovném jazyce*. 1. vyd. Praha: Nakladatelství ČSAV, 1963, s. 164–194.
HAVRÁNEK, Bohuslav: Studie o jazyce a díle Boženy Němcové. In: Havránek, B.: *Studie o spisovném jazyce*. 1. vyd. Praha: Nakladatelství ČSAV, 1963, s. 200–233 (zde s. 200–214).
HAVRÁNEK, Bohuslav: Vývoj spisovného jazyka českého. In: Hujer, O. (ed.): *Československá vlastivěda. Řada 2. Spisovný jazyk český a slovenský*. 1. vyd. Praha: Sfinx – Bohumil Janda, 1936, s. 1–144 (zde s. 106–130).
IVANČEV, Svetomir: Češki elementi v bálgarskata drvodelska terminologija. In: Gandev, Ch. (ed.): *Čechoslovakija i Bálgarija prez vekovete*. 1. izd. Sofija: Bálgarska akad. na naukite, 1963, s. 473–495.
IVANČEV, Svetomir: Češki elementi v bálgarskata gimnastičeska terminologija. *Godišnik na Sofijskija universitet LX*, 1966, s. 647–665.
JONKE, Ljudevit: Češki jezični elementi u hrvatskosrpskom književnom jeziku. In: Jonke, L.: *Književni jezik u teoriji i praksi*. 2. izd. Zagreb: Školska knjiga, 1965, s. 151–163.
STICH, Alexandr: Přejaté a cizí prvky v lexiku Havlíčkovy novinářské prózy. In: Stich, A. — Havlová, F.: *Stylistické studie I*. 1. vyd. Praha: Ústav pro jazyk český ČSAV, 1974, s. 95–139.
VOROVIKA, Karel: *Strážce jazyka. Slovníček grammaticko-freazologický, jenž jest zároveň brusem jazyka českého*. 1. vyd. Praha: I. L. Kober, 1896. 271 s.